

Kirker i Tørninglen Provsti.

Af Carsten Petersen.

Grænsen mellem Ribe og Slesvig Stift har indtil denne Dag været uforklarlig og gaadefuld for hver den, der søger at sætte sig ind i Sønderjyllands Kirkehistorie. Denne gennemskærer tilsyneladende ganske vilkaarligt baade Sysler og Herreder, idet den dog bevarer Hovedlinjen fra Syd til Nord. Interessant er den Iagttagelse, Hugo Matthiesen har gjort under sit Studium af Hærvejen. Undersøger man, siger han, paa Kortet nærmere Grænsen mellem de to Omraader, vil det vise sig, at Slesvig Bispedømmes vestlige Yderkant nøje følger de Sogne, hvorigennem den gamle Hærvej fører frem. I hele sin Udstrækning lige til Skodborg Aa kommer den store Adelvej saaledes helt og fuldt til at ligge paa Slesvig Bispens Omraade.

Ved denne Grænse modtager os Skrydstrup-Præsten med følgende vejledende Bemærkning (Indber. til O. Worm 1638): »Paa wester side op til Brembierge løber en wei, som meget off siges, kaldes Sauffsewei; den atskiller fra hueandre Hadersleff proustij och Riber sticht«.

Saa ved vi foreløbigt, hvor vi er.

Præst efter Præst tager nu Ordet (i samme Indber.) og enhver fortæller om sig og sit. Den endnu ungdommelige Hans Nielsen Lend i Gram, som havde et yndigt stærkt Mæle til at messe Latin, har lige mistet sin anden Hustru, men en tredje vil snart indtage den tomme Plads. Han er Præst i et lille bitte Provsti og føler sig dog som siddende midt i et Centrum. Om sit Sogn siger han: »Aff samme Sogn hafuer Gramherrit hendis Naffn som er Sysselherrit«. Altsaa i Barvidsyssel; thi vi bevæger os endnu inden for dette Syssels Grænser, og Provstiet Tørninglen gennemskærer baade Barvid og Ellum Syssel.

Vi ved nu hverken, hvad et Sysselherred er, eller hvorfra Præsten i Gram har hentet sin Visdom. Men vi kan jo se paa det, og det kan bedst ske fra Fjellumhøj i Nustrup Sogn, paa hvilket man efter Sognepræstens Udsagn »kand tæle 18 Kircker ocsaa Riber bie beliggende 4 mile veis herfraa«. Domkirkens store Taarn tegner sig roligt og beherskende i det fjerne, og de atten Kirker rundtom er Flertallet af Kirkeprovinsens hele Flok. Her kan Øjet uhindret gaa paa Langfart gennem Ribe Aa's brede Dalsænkning, over Bakkedragene i Rangstrup Herred, over Heder, Moser og Krat, et jævnt bølgende Landskab med aabne Linjer som en opslaaet Bog i Folioformat. Hvem skulde tro, at her kunde være noget at blive svimmel over? Og dog fortæller Præsten i Branderup med et meget alvorligt Ansigt: »Ved Branderup Kiercke er en dal, at hvo som i Kiercke taarnet staar og seer neder i dalen, da siunes hannem hoffuedet at svingle«.

Vi gaar ikke derop. Men ogsaa nedefra er det tydeligt nok at se, af hvad Art dette Taarn er. Det hører nemlig til den store Familie, som gaar under Navnet Tørninglen-Taarnene. Lige som Provstiet i Barvidsyssel har sine fastprægede og let kendelige Taarne med de samme Hovedlinjer, har ogsaa Tørninglen sit eget smukt udformede Taarn. Hvilket der skulde være ældst af de to, er maaske endnu ikke til at oplyse. Men det tørninglenske er i hvert Fald rigest i Formen. Enhver af dets fire høje Mure gaar op i en spids Gavl, en Pryd, som intet Taarn i Barvidsyssel oprindeligt har ejet (maaske Bjert undtaget). Ogsaa her har Spiret et Par Steder — formodentligt fra en senere Tid — Tilbøjelighed til vigende, svajende Linjer. Alle Taarnene er fra Middelalderen; flere af dem er sikkert opførte helt hen i Slutningen.

Hvad der endvidere udmærker mange af de tørninglenske Kirker, er det fremmede Materiale, som er benyttet i deres Mure, Tufstenen. Herigennem vedkender disse Kirker sig Slægtskabet med Domkirken i Ribe, deres gamle hæderkronede Moder med sit friske lyse Lød. Saare mærkeligt er det, at dis-

se Tufstenskirker har trodset Vestenvinden og Søndnregnen saa godt, som de har. Thi vel er store Partier i deres Murværk i Aarhundredernes Løb blevne fornyede med Rødsten, fordi den fremmede Lavamasse ikke kunde staa sig i det nordiske Klima; men naar vi tænker paa, at østerpaa ikke saa faa Kirker (Jels, Sommersted, Tyrstrup, Stenderup) maatte ombygges fra Grunden af eller dog stærkt fornyes for ikke at falde sammen, saa undres vi ved at se, hvor kækt og uanfægtede disse Vestereg- nens Kirker staa. Den Dag i Dag fremviser de smukke Byg- ninger en saa sikker Kunst, et saa fremtrædende indre Slægt- skab, og bærer deres Afstammingspræg saa aabent tilskue, som det næppe kendes noget andet Sted i Danmark.

Af Bygningens Historie.

Hvad Skæbne og Tilfælde disse Kirker har haft, mens aan- delige Omvæltninger, Krige, Pest og Fattigdom gæstede Men- eskene, kan kun tegnes i grove Træk. Vi gaar hurtigt fra Aarhundrede til Aarhundrede. Allerede nogen Tid efter Kirke- spaltningen, men særligt i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, klagede mange Menigheder i Nørrejylland over forfaldne Kir- ker. Konge og Adel tager Tienden, men glemmer de medfølgen- de Pligter. Om Staby Kirke meldes 1613, at den er meget for- falden, Messesærk og Alterklæde meget slet, Guds Bord for det meste nedfaldet, lige som ogsaa det Hus, hvori de kastede de dødes Ben, er faldet ned. I Glenstrup ved Randers maatte man holde Gudstjeneste under aaben Himmel. Flejsborg Kirke hav- de været tækket med Bly og haft et anseligt Taarn, nu var den uden Taarn og tækket med Lyng.

Middelalderens Kirkeglæde og Offervilje var tilsyneladende død i Jylland. Og Tørninglen hørte og hører nu atter til Vest- jyllands Kirkesamfund. Det undrer os da ikke saa meget, at Hertug Hans d. æ. paa Haderslevhus bebrejdede de Folk i Ribe, som stod for Kirkestyret, deres Uagtsomhed over for Kirkens Tarv. Han paastaar, at Bygningerne bliver daarligt vedlige-

holdte, Kapitalerne forsvinder og Kirkerne bliver fattige; medens Kirkerne i Haderslev Provsti, som staar under hans Tilsyn, er vel ved Magt.

Saadan mente Hertugen. Men det var Selvgodhed og politisk Vrøvl. Endnu ligger der saa meget af hine Mænds Papirer, at vi kan kigge dem i Kortene. Det er simpelthen ikke sandt, at Kirkerne under Ribe Ærkedegn var brøstholdne. Det er noget, Hertugens Embedsmænd har bildt deres Herre ind. Netop i Hertugens Tid var alle Tørninglens Kirker vel ved Magt, og hvor det kunde knibe med at faa en større Istandsættelse udført, traadte Kongen til. Kirken i Hvidding fik 1554 Kongetienden skænket, »til dens Bygnings behov«. Kirken i Agerskov undergik i det 16. Aarh. meget omfattende Forbedringer. For Aaret 1564 melder Regnskabet, at der er bygget for $4\frac{1}{2}$ hundrede og 27 M., en Sum, der i vore Penge vilde løbe op i mange Tusinder. Højrup byggede 1566 for 103 M., Branderup samme Aar for 103 M. og det næste for 93 M., atter mange Penge. Om Skærbæk læser vi ikke meget i Prælaternes Bøger, men — mærkværdigvis — i en gammel Stambog (1580). Her fortælles om Johannes Skærbekkeus, († i Lybæk 1633), at han har gennentrejst Evropa, Asien og Afrika, en Videnskabsmand og Ridder, men er døbt i denne Kirke. En Tavle til Minde herom er indsat i Muren over Døbefonten. Han skænkede 500 M., de kercke darin er gedöfft Inwending zum vermalen und stafferen.

Et eneste Sted møder vi Forfald og Elendighed, nemlig i Toftlund (Herrested). Jakob Oluffsøn Murmester udi Ribe gør vitteligt, at han i Sommeren 1608 har selvsjette i 7 ganske Uger arbejdet paa Herrested Kirkes Taarn, som var ganske og aldeles forfalden, og iligemaade næste Aar selvfemte har arbejdet paa fornævnte Kirke, hvor alle de store hugne Stene paa den ganske synder Side var fra Ende til anden nedfaldne. Det var vel den naturlige Skrøbelighed, som kommer engang, naar en Bygning har staaet i Hundreder af Aar.

Hvad der hændte de gamle Kirker under Kejserkrigen, der-

om tier Bøgerne. Bevtoft Kirke siges at være benyttet som Hestestald og led en Del Overlast.

Men om Hjem søgelsen 1643—45 tier Bøgerne ikke. Just et Par Aar før havde man foresat sig at lade alle Provstiets Kirker efterse og restavrere. Men midt under det paabegyndte Arbejde kom Krigsbulderet. Svenske Ryttersabler bearbejder Kirkedøren i Skrydstrup, — ikke for at faa Del i Gudstjenesten. Kirkeværgerne faar Lov at vente forgæves paa Kirkens Tiendekorn, det gaar i Rytterhestenes Mave. Nabsognet Nustrup havde, lige som Skrydstrup, gjort store Omkostninger paa sin Kirke, 50 Vogne havde hentet Materiale 1642. Men snart ringlede Glasset af Vinduerne hen ad Kirkens Gulv. De, der vilde ind, talte Svensk. Det er aabenlyst, at Fjenden saa sig arrig paa de lukkede Kirker og ønskede at tilføje dem ondt, mere end nødvendigt. I Gram udgives en Sum for Kalk og Disk at hjemløse, som Svenskernes Folk tog af Kirken, Kirkens Kiste maatte gøres af ny — vi forstaar — nogle Stole ligesaa, det meste af Kornet faldt i Røverhænder. I Bevtoft og Tirslund fik Kirkeværgerne Militærets Unaade at føle. »For samme Kirkens Korn«, skriver den ene i sit Regnskab, »er mig Mere schatte och Plage paa kommen End mine andre Naboer aff fienderne (1643) — — och haffver ieg (1645) hafft stoer ind kortering aff Rytterne Mere End Mine Andre Naboer oc stoer schade«. I 1643 ødelagdes Rugen, i 1645 blev der slet intet tilovers af Kornet. Ogsaa her splintredes Vinduerne. »Anno 1645«, skriver den anden (Tirslund), »upbaaren Alt Kirkens Korn, som Bleff mig Alt fra Røvit och maatte Rømme fra mit Hus I 9 Uger och husit Bleff Alt ud Røvet och Rionert och en dell nedbrøft och Ødelagt«. 1644: »huad ieg Beholdt och førde Bort At selle da fore Suinskens Rytter med och Thog pengen derfor«. Videre: »Martini Dag Brød Partiit Kiercken Op och slog Bege di 2 Sønderst Winner Reint in Och aff det Østerst Brød di de store Jernstenger ud och muren med och gick ind och Thog Kalck och Disk Bordt och der di kom thill Lund da sagde de thill en Karll Aff Lund Att wy skulde komme thill dennem

och løse det I gien, saa leide ieg en Karll hen om dit Thuende gang saa hintte han dennem thill Bage thill Hr. Peders i Befftofft och der ligtis ieg och Hr. Peder (Præsten) med dennem om dit och gaff dennem derfor 4 Rd 6 Sk.« Derefter lejede han en anden Karl til »at locke hollerne nogit thill med Breder«. Saadan stoppedes det Hul. Klokken sendte en klagende Tone ud over Sognet, mens dens Hus truede med at falde ned. Med dyb Harme tegner Kirkeværgen i Arrild paa sit Papir: »haffuer ieg faatt Kirckens thiende korn och haffuer ieg henfærdt dette udj Brøns Kiercke der fiender laa saa stærke hoss oss i indqvortering och bleff dett aff finderne borttagen mett mere Aff wortt gods . . . haffuer ieg bekomet tiendekorn aff Roost som En Swenskess Oberste med et Regiment till hest ved fieresindtz tiuffue man och hester som Inlagede dennem alle i gaarden och Ingen Anden steidtz herudj Byen och dette mesten forterit med mesten mit Eget och skulde haffue werit till Scherrebeck Sogen for deris moedstan dj gjorde I mod Swenschen och beholdt ieg der intet Aff«. De følgende Aar gik efter samme Melodi. Tilsidst maatte 4 Karle til at lukke et stort Hul i Kirkegaardens Dige, som Fjenderne havde nedbrudt, at de kunde udfare med deres Vogne, og 2 Karle til at lukke et andet, som de havde nedbrudt for at bære Gods over af Kirken. Kirkens Kiste og Kirkens Vinduer — ja det kender vi.

Ulykkesaarene 1658—59 har i Tørninglen, maaske her mere end mange andre Steder, efterladt sig dybe, uhyggelige Spor. Men Kirkernes Regnskabsbøger taler ikke ret meget derom. Det er Dødsregistrene, som synger den store Sørgesang. Betænkeligt er det dog, naar Skrydstrup Kirke 1662 anskaffer Kalk og Disk af Tin, eller naar Præsten sammesteds »af sine fattige Midler« skænker Kirken en Alterbog og et Klæde paa det nøgne Alter og lader 3 Stole gøre istand. Ligesaa naar Højrup Kirke lod Stole fornye, som var nedbrudt (1663), og naar man i Roager Kirke købte 2 Lys 1665, »thi udj 6 Aar haffde ingen lius verit«, og naar der i Arrild er store Reparationer 1663 og 1664. Alt sammen Spor. Og disse Spor kan mærkes langt frem i Tiden.

Befolkningen var nedsunken i bundløs Fattigdom, øde Gaarde stod og ventede paa en Dyrker. Nustrup Kirke var 1686 meget brøstfældig, Taarnet var »reffnet och Split« og Klokken sønder-sprokken. I Bevtoft var det vel værre. »Kiercken er meget brøstfeldig och haffuer iche selff de middel huor med hun kand vorde repareret«. Mange hundrede Ruder var itu. Trappen til Taarnet har været øde siden Krigstiden og aaben for »hvermands opløff«, hvorfor en Del Bly fandtes afskaaret. Alle Røvere og Tyve elskede Bly.

En hel Bunke Akter gør Rede for den Tilstand, hvori de 4 Kirker i Rødding og Skrave, Lintrup og Hjerting befandt sig i Slutningen af det 17. Aarhundrede. At Sagerne er samlede for sig, kommer af, at disse Kirker fik en fælles Kirkevæрге, et Slags Overkirkestyre mellem Biskoppen og Sognene.

Kristen Jessen havde i sin Tid, mens han gjorde Tjeneste paa Proviantgaarden i København, afværget en Ildebrand. Til Belønning fik han 1680 en øde Gaard i Rødding. Nu skulde han gøre Kongen flere Tjenester, idet han blev betroet Tilsynet med disse 4 Kirker. Kong. Maj. befalede, dass die 4 overfalle- nen und meist ruinierten Kirchen Bey Folding Brücke hinwie- der sollten Reppariert werden. Forud gik der et Syn, som be- vidnede:

1. at Rødding Kirke haffuer standen brøstfeldig hen ved 36 Aar indtil Kr. Jessen lod offuer deelen reparere. Loftet er afraadnet, Muren i Vest og Syd nedfalden.

2. 14—15 fjeller er gode ellers hele Loftet raaddent og der groede grønt græs paa det øvrige. Desligeste Klokkehuset reent afraadnet.

3. Laa Kirkegaardsmuren paa gulffuet og Queg og Suin overgick og indgik i Kierken ved Alteret som ey kunde sømme sig og var en stor hiertelig fortrydelse at se derpaa.

4. Skrau Kirche stander paa Fald, den hele Østerende vil ufalder. I Nordsiden er grunden sunket og muren vil falde saa dlend ganske Kirche stander paa Fald og vil Needfalde som oyensiuiligen er at see.

5. Er ey mere Bly paa taarnet end paa dend synder side, de 3 Kanter er bare. Det gandske torn stander paa Fald og kand ey repareres.

Lintrup Kirketaarn stander ret paa Fald, og i Hjerting er det ynkeligt med baade Kirke og Klokkehus. Saa tog Kristen Jessen fat.

Til Lintrup Kirke lod han hente 10,000 Mursten paa Riberhus, hvor de først maatte afbrydes og renses. I det Indre arbejdede Jacob Engel paa »en Skjøn panellet Skriftestol Item en anden panellet Stol«. Til Rejsehøjtid drak man 2 Tønder Øl og 8 Kander Brændevin. Men Arbejdet var spildt. Kristen Jessen skriver senere til Kongen: Weil d. 12. Juli 1690 die Eine Kirche (Lindtrup) nach dem sie völliig ver Bässert war durch Feuersbrunst in die Asche gelegt, habe solche soforth auf meinen eigenen credit hinwieder von neuem aufbauen lassen. Der gjordes Indsamling baade paa Øerne og i de omliggende Sogne, men Kirken kom dog til at skyldes sin Velgører en stor Sum. Han havde gjort over 200 Vognægter til Ribe og Haderslev, havde ladet en ny Prædikestol opsætte, købt 2 Stykker Træ til en popeltur, ladet udføre en ny Altertavle af Haarde Blacket Italienske Steen. Denne Tavle skænkede han Kirken. Den blev udhuggen udj Landemærket. Men at staffere og indsætte den førtes til Regnskab. Det var følgende: Fragt fra København til Aabenraa for 4 Kister, som den var indpakket i; Løn til Folkene, som bar den fra Ulfeldtsplads ned i Snaregade; Jern til at sammenhefte den med; Løn til Jacob Lauritsen i Ribe for at opsætte den og til Maleren Benjamin von Carl for Staffering med Curlak Guld og Sølv. Af denne Glans er nu sørgeligt lidt tilbage. Det hele er af ringe Kunstværdi men vil ved en kommende Restaurering maaske alligevel kunne opstaa til Liv og Skønhed.

Paa Rødning Kirke lod han lægge Bly, som han hentede fra sin Gaard i Snaregade i København, og i Skrave tingede han med Bygmesteren, »for tornet at nedtage og igen opbygge« 1690.

Under et Pusterum skrev han: »Er disse 4 Kirker mig skyldig 1644 Rd. og haffuer Hans Hoy Græffuelige Exell. af Reventlow Anno 1691 uden for Colding Slot paa browen Mundtliggen Beloffuet mig ved samme Bygning at skødte at ieg ey skulde Lide skade. Aetum Rødding 31. 12. 1695. Herforuden huad Altertawlens første Bekostning som er 170 Rd. sig anbelanger. Begeres slet intet for. I 1702 har han været Værge for disse Sogne i 13 Aar og er nu gammel, hvorfor han ønsker sig fritaget. Der optoges i den Anledning et Syn over Kirkerne, lige som en Kommission gennemgik Regnskaberne.

Om Kirkernes Tilstand i Almindelighed læser vi endnu et og andet i en Kommissionsbetænkning af 1708—15. Paa mange Steder er der Spor af det forrige Aarhundredes Voldsomheder.

I Arrild bestaar Loftet af et gammelt Panel, som er stafferet med Maling og skal med det første med nyt Loft belægges.

Kirken i Herrested er ganske brøstfældig paa den søndre Side. Noget af Muren staar for Fald.

Loftet i Hygum Kirke er med Panel; men Koret over Alteret er ganske revnet helt igennem fra øverst til nederst og hænger meget ud oventil. Tømmeret i Taarnet er brøstfældigt og gammelt. Men om det »udj Spitsen udj taarnet haver nogen mangel derpaa kunde de icke skionne effter som de icke kunde komme til det at besee«.

Tre Mænd skriver om Højrup Kirke, at en Del af Loftet er helt brøstfældigt, mens en stor Part af Blyet er daarligt. De slutter højtideligt: »Her med Gud befallet, aff Hoyerup dend 9. Okt. Anno 1711«.

I Lintrup trænger Taarnet igen til Hjælp, »haffuer wel En goed hielp Behoff, om hun det i tide kunde bekomme«.

Det var ikke meget anderledes i Nustrup. Desuden er her Kirke og Vaabehus meget trængende. Gulvet maa lægges med Sten eller Deller; thi Kvindekønnet sidder med deres Fødder udi det bare Sand, som foraarsager Præsten naar han prædiker og samtlige Tilhørere en stor incommodité med Støv om Sommeren.

Den tykke Mur, som staar over Kordøren i Roager og tvinger den, saa den her og der er revnet, vil nedtages og i Stedet igen med Tavlmur eller Deller lukkes.

Som i Nustrup truede ogsaa i Rødding en let Støvskey med at dæmpe Præstens Tale. Udi Stolene findes næsten overalt ingen Gulvstraag. Der har aabenbart været løs Jord under Menneskenes Fødder. Alter og Prædikestol er helt forfaldne, Alterklæderne med Ulden og Linned lappede og forslidte. Den kostbare Messehagel er forsvundet, Vinduerne overalt brøstfældige.

Heller ikke i Skrave var der en Messehagel, ligesom det uldne Alterklæde var forbarmeligt slet. Loftet var medtaget som saa mange andre Steder, hvilket vel igen kom af Tagets Utæthed.

Den lille Tirslund Kirke stod i Fattigmands Klæder. »Paa den Lavffve Kirke (Lavkirken d. e. Koret) er teckning ganske brøstfeldig. Huad Klocken anbelanger, da haffuer den været Brøstfeldig ungefer to aars Tid och er heller Inttet at henge den udj. Och huad Lofftet er da er det ganske Brøstfeldig, en deel aff Lofftet er aff Fyer' och en deel aff Eg. Och huad støtterne anbelanger da er di ganske Brøstfeldige som er aff gammel Træværk. Vestre mur er ynkelig at se paa«.

I Vodder var engang alt med Bly, men Vaabehuset er i forrige Aaringer bestjaalet og nu fejler 4 Fag paa Østsiden, som alene er tækket med Fyrdeller, nu moksen forraadnede. Kirken i sig selv er lagt med Egebjælker og skudt oven paa med Fyrdeller, ringe og grovt Arbejde.

Saa følger »det fattige oc halføde Øster Lindet Sogn«. Her blev Præstegaarden afbrændt af de Brandenborgske 1659 og for dens meget ringe tilliggende Jorder ej igen opbyggt. Koleje har Kirken ej nydt siden Fjendetiden.

Meget broget bliver Billedet — og er det den Dag idag — naar vi lægger Mærke til den Medfart Blytaget har faaet. Her har de haarde Tider aabenbart tegnet sine dybeste Skygger. Derom skal der tales senere.

Det største Byggeri paa denne Tid udførtes i Skærbæk. Da den dygtige og foretagsomme Martin Nissen kom til Sognet som Præst 1688, var Kirkebygningen ret medtaget. Men da han spurgte de gamle i Sognet om Grunden, hvorfor der ikke var raadet Bod paa Skavankerne, svarede man ham, at Kirken udi den saakaldte forrige Kejser- og Svenskekrig hos adskillige Folk og hos nogle Riber Borgere i Besynderlighed skal have mistet sine Kapitalier fordi Debitorerne vare blevne ruinerede. Dernæst havde Kirken maattet hjælpe andre, som var endnu fattigere. Nu stod den og kunde ikke hjælpe sig selv. Det værste var endda, at den i Tidens Løb var blevet for lille. Præsten begyndte nu at lægge sine Planer. Han og Kaplanen indgav en Beretning om Forholdene (1714). Menigheden, hedder det, er fra Aar til Aar tiltaget med Folk og Tilhørere, mange Gaarde er delte mellem flere Familjer. Alle søger sin Plads i Kirken, hvorved der opstaar en temmelig Trykken og Trængen, især blandt Kvindepersonerne, saa de endog sætter sig paa hverandre. Ja, hvad værre er, de undser sig ikke ved, af Mangel paa Rum, at trænge sig ind i Mandsstolene — tænk! — hvilket naturligtvis ikke kan gaa af uden Konfusion og Forargelse og Hindring for Præsten i hans Embede. Dette maa jo have en Ende. Men hvad skal man gøre?

En Kollekt var allerede Aaret i forvejen afholdt ved Kirkedørene i Slesvig og Holsten. Saa kom Hans Højædle Højærværdighed Herr Johannes Ochsen, Hans Kong. Maj. højbestaltede Biskop over Ribe Stift til Skærbæk i den skønne Maj-maaned. Ved denne Visitats skete der noget uventet. Hen paa Eftermiddagen kom den fyrstelig Løgumklosterske Sognefoged Iver Jensen med andre af Sognet ind udi Skærbæk Præstegaard, hvor de høje Herrer endnu sad, og efter at han saa godt som Formand for dem havde proponeret et og andet begyndte han temmelig dristigt at ekspostulere med Hr. Biskoppen om den Mangel af Stolestader han og de andre havde udi Kirken og lod sig med bare Ord mod Hr. Biskoppen saavel for sig som for de øvrige fyrstl. Tjenere forstaa, at dersom han

ikke skaffede hannem og de andre fornøjeligt Rum og Stolestader i Kirken, saa vilde de forholde Præsterne og Kirken deres Rettigheder. Det var ren Snak. Præsten bad hannem, at han dog maatte bruge nogen Respekt. Han skulde betænke, at dersom han vilde være Formand i den Sag og Kirken skulde hjælpes, saa maatte man bruge en lemfældig Maade.

Den fyrstelige Embedsmands Tale havde lydt som et Slag i Bordet. Men det behøvedes næppe. Sagen var allerede i Drift. En Redegørelse fra Præstens Haand siger, at der kan sidde 176 Personer i de 22 Kvindestole; men der er 400 Kvinder som har Ret til at gaa til Guds Bord (= gaa i Kirke). Over Halvdelen maa altsaa blive hjemme paa Prædikedagene. »Saa er der ogsaa Bygt udj Sognet Et officerer huus for den kommanderende chef, hvilken med Frue børn og tyende, naar de er indquarterede, søger Plads i Kirken, hvorved Præstekonen p. t. som andre i Menigheden maa vige af deres Stole.

Pengespørgsmaalet er vel til alle Tider det afgørende i denne Verden. Præsten maatte svare paa det ogsaa. Da ingen i Sognet kunde skaffe Guld og Sølv, foreslog han, at Kongen vilde tillade en Indsamling i selve København (foruden den allerede omtalte Kollekt i Hertugdømmerne). Kongen sagde ja og bevilgede Egetræ af sine Skove.

Saa tog man fat med alle Hænder. Den ivrige Præst laa stadigt i Spidsen. Han skrev til Kongen i begge Sprog, paa Dansk gennem det danske og paa Tysk gennem det tyske Kancelli. Ligeledes til Biskoppen i Ribe paa Dansk og til Amtmanden i Haderslev paa Tysk, ofte paa et og samme Ark Papir.

Allerede om Høsten 1714 fældede Skærbækfolk Træer i Dravedskov. Om Vaaren 1715 lover Skipper Jørgen Pedersen fra Tvismark at føre det fornødne Tømmer fra Norge og levere det vil Gud udi forsvarlig Vare paa Søndernæs Varre. Murstenene leveredes af forskellige Beboere i alle Sognets Byer. Man vil den Dag idag kunne finde ud af, fra hvilke Gaarde de kom. De sidder i Kirken endnu.

Overraskelser følger med ved slige Foretagender. Man havde regnet med en Del Mursten fra de Partier, som skulde nedbrydes. Men knap havde man faaet Hul paa den gamle Mur, før man opdagede, at dens Indhold bestod af raa Natursten og Kalk. Underligt, at de kloge gamle Fædre ikke vidste bedre Besked. Man gjorde store Øjne en Stund, medens man overvejede, om man ikke skulde opføre de nye Mure paa samme Maade. Men den Kunst havde haft sin Tid. Dagens Børn magtede den ikke mere og har ikke magtet den indtil nu.

Det kostede Sved at bryde de gamle Sten. Smeden levede 4 Kofødder til det Stykke Arbejde, som jævnligt maatte tilbage til Smeden for at faa nyt Staal lagt paa. De døde havde muret godt.

Omsider skinnede en ny Vaarsol over Danmark. Den 23. Marts 1716 begyndte man i Jesu Navn paa Værket. Den 4. Juni lagde Biskoppen den første Sten i Muren. Den 2. August blev Tømmeret udi Velærv. Hr. Peder Ægidii Dahler til Brøns, velærv. Hr. Johan Meylandt Pastoris til Hoptrup, Hr. Herredsf. Seign. Matthias Lange's Overværelse oprejst. Den 25. Sept. lagde Sognepræsten i Herrens Navn den sidste Sten paa den nye Hvælving. Alt var under Tag.

Altimens løb Præstens Søn rundt i København og bankede paa mange Døre. Uden stort Resultat. Folk spurgte ham, om ikke Kongen selv kunde sørge for sine Kirker. Han sendte 66 Rd. I Nabosognene, hvor man søgte at gøre Laan, gik det ikke bedre.

Her stod nu Præsten midt i Roderiet. Over hans Hoved gabede et tomt Rum, hvor to Hvælvinger i den gamle Kirke er blevne nedbrudt og skal bygges op igen. Han betaler af sin egen Pung, saa længe det gaar, indtil omsider den hjælpssomme Amtsinspektør skaffer Laan i Haderslev Provsti. Helligtrekongers Dag 1717 skrev Biskop Thura et Rimbrev med gode Nyaarsønsker til den grevelige Amtmand i Haderslev. Sidste Halvdel af Digtet lyder:

Til Skærbæks Kirke kom ej mindste Sten at ligge (fra Mand begyndte til Ny Bygning først at tigge) hvortil Høibaarne H. Grev Reventlow jo var en naadig Hielper og for Kirken Omhu bar.

Ved dende store Heldt er Majestætens Naade udvirket, Arbejdsfolk og Bygningsværk til Baade; men fromme Herre, det alleene staaer tilbage, at dend der tar sig paa Collect-Bog om at drage ej veed om, førend han hos andre anfang gjør det høje Herskab selv om hielp anmodes bør.

Maa dette gives ham ved Naade-Vink at vide gaar andre Hindringer vel af sig selv tilsiide og haabes inden lee Hals-hugger græs i aar, at Skærbæks Kirke sin forsømte Skabning faar.

Laan maatte gøres. Men da 12 Mænd skulde sætte deres Navn under, meldte Præsten: Muss mit grösster Bestürzung vernehmen, dass der Haderslebische Kirchspiels voigt Hans Andersen ziemlich bezechet (beskænket), ohne Ursache dazu zu haben, sich geweigert die Obligation zu unterschreiben und also sich aufgeführt, dass die Haderslebener Untertanen nicht haben unterschreiben dürfen. Da Manden havde sovet Rusen ud, gik Sagen aabenbart i Orden. Det hele var, som forhen ved Bispevisitatsen, Sognefoged-Skryderi.

Men Hofluften i København havde ogsaa sine Omskiftelser. Der meddeles, at der ved Hoffet saa vel som andre Steder gaar alle Slags discourser vedr. det Skærbækske Kirkebyggeri og hvortil Pengene bruges. Her var Præsten den rette Mand til at svare. Han lagde alle Papirerne paa Bordet. De ligger til behageligt Eftersyn endnu i Ribe Bispe-Arkiv. Havde nogen sat Penge til, da var det Hr. Martinus Nissen selv.

Et ekstra Besvær maatte han endda tage med i Købet, idet han et helt Aar maatte holde sin Prædiken staaende paa Gulvet, da Prædikestolen var fjernet, og selv holde alle Prædikener, da Kaplanen havde et Akcidens i sine Øjne og ikke kunde prædike.

Saadan gik det til, at Skærbæk Kirke fik en Tilbygning og ellers meget andet forandret i sit Indre. Der taltes om den Sag i det ganske Land.

Mange Kirker var omsværmede af Duer. I Præstegaardene stod store kostbare Dueslag, men med Tiden blev Kirke-taarne og Kirkelofte et Yndlingssted for de muntre Dyr. Aar 1772 skrev Præsten i Roager til Biskoppen bl. a.: «Den Bag over Alterets hvelving lille Levning af Duer, som i min sal, Formands Tiid var over 200 i Tallet men nu formedelst ilde-sindede Gemytters Vanart er hensmeltet til 9 à 10 Par, har været Bonde Poulsen (Kirkeværgen) en Torn i Øyet. Da han og nogle ildesindede Gemytter vel foregiver, at Kirken har Skade af disse faa Duer, er det en klar Usandhed, thi i Hr. Hygoms Tiid Blev Kirken her meget Brøstfældig, derimod i min Sal. Formands Tiid vare næsten 300 Duer her i Kirken og dog blev den sat og er endnu i saa Stand, som ingen anden Kirke her i Herredet. Endelig ere i Vester Vedsted, Hvidding og Rejsby-Kirker flere Duer »end her og dog sker der over ingen Skade«.

Malerpenslen har haft travlt i Tørninglens Kirker. De to Hvælvinger i Agerskov blev smukt malede i den vaade Kalk (al fresco) 1632. Det var sikkert ikke det eneste Sted, hvor man endnu øvede sin Kunst paa Væg og Hvælving. Men Hvidtekosten nærmede sig, som spredte den hvide Vædske i brede Baner fra Gulv til Loft. Malerpenslen tabte dog ikke Slaget helt. Den sprang over paa Træværket, og her muntrede den sig gennem mere end 100 Aar.

Willum Steensen fra Ribe malede adskilligt i Roager allerede omkring 1690.

Agerskov lod sit Loft staffere 1709 og det nye Pulpitur male 1728, Hans Mahler fra Aabenraa sætter Kulør paa nogle Træfigurer 1747. En Maler fra Aabenraa (vel den samme) gik med en Svend i Kirken en hel Maaned 1751 og malede ikke blot de nye Stole men renoverede ogsaa Prædikestolen. En halv Snes Aar senere hentede man Mester Windfeld 4 Mil borte (i Farup) og slap ikke af med ham før efter 82 Dage; da var Alteret

malet og renoveret. Den tredje Mester var J. C. Colp, som boede 1½ Mil fra Agerskov. Han skrev sin Regning paa Tysk: »Vor Kirchenarbeit, die Stühle zu mahlen, eine Schilde-rey aufzuputzen, das Gitter vor dem Altar zu malen« — hvilket tog 59 Dage. Saa maatte endnu Loftet males, et Krucifiks for-nyes etc. i 52 Dage (1770).

Nustrup benyttede sig af Johann Brockmann fra Aabenraa til at faa malet Karle- og Kvindestole, Bigte- og Degnestol, saa og Krucifikser og de gamle Billeder. Mester og Svend arbejdede i 42 Dage (1751). En Haandlanger betroedes den Opgave at afskrabe Krucifikset og Billederne. Det er ikke godt at vide, hvad denne Haandlanger har skrabet af. Et Par Aar senere sendte man Bud efter Monsieur Benjamin Richter, der allerede havde malet i andre Kirker. Han kom ligeledes fra Aabenraa og skulde reparere, forgyldte, forsølve og male det brøstfældige Alter. Det kostede den urimelige Sum af 600 M., dertil endnu 10 M. for at male Hans Kong. Majestæts Krone og Navn, som blev opsat paa Alteret.

Et lignende Arbejde fuldførtes i Skrydstrup af den samme Mester. Det maa sikkert ogsaa have været ham, som allerede 1748 malede Alter, Prædikestol, Krucifiks, Bigtstol og Kirkedøren i Bevtoft Kirke. Ogsaa her brugte en Karl 6 Dage til at afskrabe den gamle mølædte Farve af Prædikestol og Alter.

Branderup Kirke fik sit Alter gjort istand og malet 1719. Mesteren, som arbejdede med 2 Svende, underskrev sig stolt: Heinrich Sønnigs Breckling, Schilder und Mahler in Hadersleben. Alter, Skriftestol o. m. a. fik nye Farver 1776.

I Toftlund øvede Kr. Bæhr fra Tønder sin Kunst paa Alter og Pulpitur 1737.

Hvad der lavedes paa Loftet i Hørup 1757 var vist ikke noget videre. Men Jørgen Lassen Mellers Arbejde paa Prædikestolen 1791 kostede 120 M. Han malede ogsaa i Rejsby.

De kosteligste af alle Farver lyste fra det lille Vindue i Roager Kirke. Aar 1702 vovede man sig til at gøre det istand. Det var ikke Maler- men Glarmesterarbejde. Tænk om Glar-

mesteren havde faaet St. Villehads gamle Billede skilt fra hinanden uden at kunne føje det sammen igen! Det var Mathias Christensen fra Vester Gasse, som tog sig det paa, og han kom aabenbart godt fra det. Efter lang Tingning — med Skam at sige — fik man ham til at omlægge det kostbare og mageløse Vindue i Bly for 6 M. I sin Kvittering skrev han (eller Præsten for ham): »For St. Willehads malede Vindue (som synes at have siddet siden Kircken blev bygt og for Alderens Skyld var vel værd at holde ved Lige, hvorudi en Biskop staaer i sin fulde Stads efter de tiders maade) at omlægge i bly 2 Rd.«

Las Jensen Mahler malede 1734 Loftet i den nye Kirke i Skærbæk og fortsatte rimeligvis 1735 med Alteret og Stolene. Senere smykkede han Skjulet over Daaben (1759). Han boede i Sognet. Det var ham, der i Spandet malede Altertavlen med Tralværk, Krucifikset, et lidet Epitafium og Solskiven 1756. I Hvidding arbejdede han sammen med Peder Jensen Mahler af Drenghed. Maaske var denne hans Broder og den forhen omtalte Jørgen Lassen hans Søn. Hvidding Kirke fik sit Loft ziret med marmoreret Maling 1744 og stafferet med Kongeparrets og Kronprinseparrets Navn og Krone i 4 Ovaler, maaske ogsaa Las Jensens Værk.

I Toftlund malede Jacob Kryzingbahr fra Tønder (1736) og i Brøns Dorschæus og J. H. Brockmand, begge af Aabenraa (ca. 1740).

Endnu et Par andre Malere har været i Arrild.

Her bekender Nicolay Hansen Mahler, at han med Maling og Forgylderi har udstafferet Alteret, Prædikestolen og Degnestolen for 127 M., desforuden ladet ved Billedhuggeren i Tønder gøre et Apostelbillede (1716). Han selv var vistnok ogsaa fra Tønder. Senere malede han hele Kirken. Men i 1746 var det Jens Mahler fra Skærbæk, som gjorde Arbejdet.

Alle disse Folk var mere eller mindre Kunstnere, men ikke af de store. Deres Farver var: Bleyhvidt, Svært, Berliin Blaa, Sølvverplet, Umbra, Spanskgrøn, Sinober, Meny, Brunrødt, Dode-

kop, Acergheel (Okkergul), Bogguld, Indigo, Kridt, Allen, Kobberøgels, Kugellak, Linolje.

Omkring Midten af det 19. Aarhundrede bredte sig den hvide Farve med Forgyldning. Rummet tømtes. Intet talte mere, intet levede mere i dette Rum. Kun Mennesket sad der med sine egne store Tanker.

Den Mand, som særligt lagde sig i Selen for de store Restavreringer, var Biskop Jakob Daugaard i Ribe.

Præsten F. O. Moe skrev fra Skrydstrup, at det Guds Hus, hvori man forsamlede sig, i alle Maader bliver saa slet vedligeholdt som muligt. Medens man pynter paa sine egne Huse og Aar for Aar lægger den voksende Velstand for Dagen, staar Guds Hus som Stedbarn med forrevne Mure udvendigt, mugne og ukalkede Vægge indvendigt (1854). Hans Efterfølger vidste Raad, idet han paa egen Bekostning lod Koret forskønne. Altertavlen blev opmalet med Stenfarve, alle Figurer med hvid Farve, undtagen hvor de var forgyldte. Gamle Malerier blev oversmurt og en Indskrift sat i Stedet. Triumphkorset, erklærer Præsten, maa flyttes. Det er saa lavt anbragt, at en fuldvoksen Mand kun til Nød kan gaa under det. Bag fra er Figurerne hule Træblokke, som vansyner. Præstens og Degnens Stole fjernedes.

Med Forbavselse læser vi, at Alterlamperne i Nustrup om-lakeres 1845. Man havde virkelig erstattet det kostbare Voks med Petroleum (eller Olje). I Bevtoft, Højrup, Spandet brænder der Lamper paa Alteret. I Hygum foreslaar Kirkeværgen det samme med den udtrykkelige Bemærkning, at man derved sparer Lysene.

I Bevtoft sælger man gamle Ligsten til en Stenhugger. Der er ikke ringet i lange Tider, fordi Klokkestolen ikke taaler det. Længere hen (1875) solgtes nogle smukke Stolestader, og endelig i 80erne solgtes Blytaget.

Provsten i Hygum lod 1837 et nyt Kucifiks ophænge over Kordøren. Nogle vakte Sjæle i Sognet paastod, at det var

Djævelen, idet man syntes, Figuren var sort; den var af Bronze. Provsten maatte give efter i Striden og lod Figuren male, som den er nu.

I Agerskov skulde meget fornyes, deriblandt Stolene. I den vedtagne Plan stod der: »De udskaarne Hoveder paa Forværket (d. e. Stolenes Gavle) tages af og Forværket belægges med en smuk Liste«. Men disse Ord er overstregede; man besindede sig. Men Murens indvendige Flade med dens gamle Ujævnheder havde Folk set sig utilpas paa. Her blev hugget bort og glattet. Støbte Vinduer fra Haderslev blev satte ind.

Præsten i Vodder kalder sin Kirke den mest forsømte i hele Landet (1847). Man har dog allerede faaet Loftet perlemalet. Nu ønskes der Bræddegulv i Stolene i Stedet for Sten, helst et høvlet Fjæl til Fodfæste i Stedet for den brogede Mængde af halve og hele Skamler, som nu findes til Vanzir og Forstyrrelse. Hele Koret maa forskønnes. Over Indgangen er en Kristusfigur, som ved sin Ælde og daarlige Udførelse fra Begyndelsen tilvisse skamskænder Kirken (efter Biskoppens Ytring). Der maa skaffes en ny (maaske Mage til den i Hygun). Et Par Tavler og et Panel i Baggrunden er overflødigt Gods — væk med det! Paa Altertavlens Fod var der paamalede Figurer, som Præsten ikke kunde se paa uden at smile og undre sig over, at de har faaet Lov til at blive saa gamle — en gammel forlængst afdød Snedker her af Sognet skal have paasmurt disse Figurer! Krucifikset under Buen er gammelt og uhyggeligt. »Jeg kunde«, fortsætter Præsten, »ønske, at det maatte blive flyttet, men jeg kender nok andet Steds fra, at det er en ømfindtlig Streng at røre ved. Oppe under Hvælvingen i Koret er anbragt en stor Tværbjælke, der ikke har anden Betydning end at bære en Klokke, som man tidligere brugte til at kalde Folk ind med, naar Gudstjenesten begyndte. Den giver et frygteligt Rabalder, og det fra Klokken nedhængende Reb minder stadig om en Snor til at hænge sig i«. Da Restaureringen var foregaaet, stod alle de udskaarne Figurer paa Alteret, de gamle ærværdige Skikkelser, skinnende

hvide paa blaa Grund, som Udstillingsfigurer i en Legetøjsforretning.

Malerregningen i Arrild lød saaledes (1857): Førgylt de smaa Søjler nedenfor Prædikestolen, udbedret noget med Farve samt overstrøget Prædikestolen med Cophallak. Udbedret noget paa Himmelen over Prædikestolen og overstrøget samme med Cophallak. Malet Moder Marias Statue og Sprinkelværket hvidt og Baggrunden bag samme lyseblaat. Malet Lugerne ved Moder Marias Statue mørkeblaat, lyseblaat og Hvidt paa den ene Side. Malet Daaben 3 Gange med lyst og mørkegraat og marmoreret. Malet et Fag Lofte over Koret, Grunden hvid med røde Striber, og røde Striber om Rubrikkerne og i samme malet Frugt og Blade.

Skærbæk Kirke havde en Klokke liggende, som var gaaet i Stykker for over 40 Aar siden. Omstøbning blev for kostbar. Saa solgte man den for 727 M. og brugte Pengene til Kirkens Forskønnelse (1840). Men den anden Akt kom først 1864. Da skulde Blytaget paa »den vanzirende Udbygning ved Skærbæk Kirke« — saaledes taler man nu om den store Udvidelse af 1716 — afbrydes imod at forvandle Kirken til en Korskirke. Af den gamle Nordfløj paa 10 Fag, der kaldes en Vanskabning, skal 7 Fag forsvinde og en Arm bygges ud mod Syd. Blyet skal betale Omkostningerne. Derfor foreslaar Præsten, at Blyet nedtages paa hele Kirken og erstattes med Skifer. Under Krigen var Arbejdet i fuld Gang.

Den Slags Restaurering eller Modernisering gik for sig i alle Kirker. Malerne — Kunstnerne — var i denne Periode: H. Lorenzen i Skrydstrup, J. F. Jessen i Øster Lindet, F. N. Ferslev i Ørderup, J. Jessen, Amtsmalermeister i Flensborg, Anders Maler (i Skærbæk?), R. Olufsen i Løgumkloster, A. Hansen (i Brøns?), Aagaard i Foldingbro, Lind i Jernved.

Brøns.

Naar jeg skiller denne Kirke ud fra alle de andre, har det sine gode Grunde. Den gamle By Brøns findes i Kong Valde-

mars Jordebog opført som Konunglef. Til den Kongel. Vandmølle var hele Hvidding Herred møllepligtig. Hvor lang Tid det tog for en Bonde i Højrup eller Spandet Sogn i de Tider og ad de Veje at faa sit Korn til Møllen og hjem igen, kan vanskeligt regnes ud.

Maaske er det den ældgamle Konunglev, som har skabt den brede og stærke Grundvold for Kirkens og Sognets Trivsel, der stadigt gaar i Retning af det ualmindelige.

Aar 1524 lod Kong Frederik I udskrive den store frivillige Landeskatt (Bede), ifølge hvilken Kirke, Præst, Degn og Tjenestekarle (d. e. Kronens Bønder) skulde give Halvparten af deres Aarsindtægt. Da sattes Brøns Kirke og dens Sogneherre til hver 60 M., Kirkerne i Hvidding og Skærbæk følger med hver 32 M., medens de mindste kun betaler hver 6 M. Brøns er noget helt for sig, uden Sammenligning med alle de andre. Saadan har det været gennem Historien. Fra den Dag, vi første Gang faar noget at vide om denne Kirke og ned gennem Tiderne, møder os Træk af en vis Storhed. I de ældste Kurialskrivelser, vi kender (1396), meddeles, at Sognepræsten Jens Nielsen er død, og hans Eftermand bliver Ebbe Jensen, en Kanning i Ribe og Slesvig, vistnok en ved Pavestolen kendt Personlighed. Senere blev Jens Pedersen Sognepræst (1415). Det er værd at lægge Mærke til, at han først havde været Provst i Vidaaprovstiet (syd for Tønder), men opgav dette Embede i samme Øjeblik, som han fik Brøns Kirke i rolig Hævd. Denne Kirke var altsaa et Provsti værd. Embedsbesættelsen skete fra Rom (Kurien), et Tegn paa, at ikke enhver kunde løbe hen at blive Præst i Brøns.

Sogneherre var som Regel Erkedegnen (Arkidiaconus) i Ribe, den i Rang højeste Prælat indenfor Kapitlet. Han var Regnskabsprovst for et Provsti langs med Vestkysten med henved 40 Kirker. Men Kirkerne i Brøns og Emmerlev laa til hans Bord. Alle deres Indtægter tilflød ham mod, at han satte Præster i sit Sted og lønnede dem. Efter Kirkespaltingen (Reformationen) kom det til Uroligheder i Brøns Sogn, fordi

Ærkedegnen lønnede Sognekaplanerne saa slet, at flere af dem forlod Sognet. Det er Herredsfogeden fra Havervad, som sætter sig i Spidsen for Bønderne og med megen Kraft lægger sig i Selen for at faa (eller beholde) en god evangelisk Præst. Folk i Brøns har vel tænkt, at under de nye Forhold skulde det have en Ende med de gamle Prælatnykker og Menigheden selv sørge for sin Præst. Det fik man nu dog ikke Lov til, denne Gang. Men Kongen bød, at Ærkedegnen skulde sørge for en god Præst.

Det er muligt, at de i den seneste Tid afdækkede Væg-malerier staar i Forbindelse med disse Stridigheder, sandsynligt er det dog ikke.

Kirken, som er indviet til St. Villehad, kaldes i Danske Atlas den smukkeste ej alene i Amtet, men endog i hele Hertugdømmet. M. Mackeprang har kaldt den Danmarks største romanske Landsbykirke.

Først i 1500 Tallet faar vi lidt mere Besked om dens Kaar og Skæbne. Da opsættes den smukke Prædikestol, som dog sikkert ikke var den første, med en Lydhimmel (et Skjul). Alttertavlen med Søjler og Nadverbillede kom noget senere, et godt Stykke Arbejde. En Klokke er fra 1566: Itt is in dysse Jaar Ein Klocke betalt worden kostet ongefer 400 mr. Hvorfor denne Meddelelse skulde skrives paa Tysk, kan vistnok intet Menneske forklare.

Til langt hen i Aarhundredet fortæller Regnskaberne tydeligt om gode Kaar. Pengene udlaantes velviseligt i lutter Smaasummer.

I det nye Aarhundrede derimod synes Stjernerne at dale. Aar 1617 kunde en Bonde ikke betale Renter. »Bleff hannem for hans fattige moders oc Sydskendes Skyld 3 Aars efterstanden Rente bevilget«; 1624 døde Søren Pavlsens Quinde i yderste Armod; ogsaa Jens Nilson døde nihil reliquit (efterlod sig intet); N. Madsen sagde Præsten god for, meget fattig var han (pauperrimus) og Kirken fik intet; Tøger Willatzen døde i yderste Armod, intet at bekomme.

I Fjendetiden 1643 blev Kirkens Kalk »brækket«. Vinduer splintredes. Kirkeværgen meldte 1645, at han beholdt kun 3 Ørtug Korn over af det, som Fjenderne borttog, baade hvad der stod læsset paa Vognen i Normsted, og hvad der blev forødt i hans eget Hus.

Kejserkrigen og den store Svenskekrig synes ikke at have forarsaget nogen Ødelæggelse af Betydning i Kirken.

En Grydestøber reparerede »steeremps Klockerne« 1681. Dermed sigtes til de to smaa saakaldte Stimere, som hang i Spiret over Koret og senere omstøbtes til een Klokke. Aar 1694 gjorde Jørgen Snediker fra Haderslev med et Par Svende sig Flid med et nyt Loft. Han vilde nu ikke nøjes med Snedker-Titelen men kaldte sig Jørgen Rasmussen Bieldt hoger, var ogsaa fast ansat som Billedskærer ved Kirkerne i Haderslev Provsti. Det er vel hans Loft, som nu er kommet for en Dag igen, malet med rige Arabesker.

I de Tider var Mølleren Peder Thomsen ved at blive en rig Mand. Han dyppede sin Toldkop i hele Hviddingherreds Kornposer. Hans Heste blev blanke. Naar han trak Skotterne op for Møllehjulene, styrtede Vandmasserne frem af den store Dam; der var Kraft i Overflod. Fiskene sprang i Aftensolen, mens den stolte Hejre svævede spejdende over Vandfladerne. Bag Hjulet fossede Vandet ud med kaade Sprøjt og hvide Skumstriber, indtil det blev til Brønsaa, der roligt snoede sig mod Havet som en Mand, der med adstadige Skridt vender hjem fra sit Arbejde.

Peder Thomsen skænkede Kirken et Orgel 1699. Fra da af, og maaske længe før, er der Venskab mellem Brøns Kirke og Brøns Mølle. Til Orgelets Vedligeholdelse og Organistens Løn gav Mølleren senere en Gaards Landgilde i Syndernæs (foruden 1000 M. til de fattige). Legatets Ordlyd stammer fra Peder Thomsens egen Haand (1725). Hvad han skrev, det skrev han, og det blev staaende indtil denne Dag.

Vi ved, at Kirken allerede da havde sit Sejerværk. Regnskabet for 1709/10 omtaler en Timeklokke som toges udi

opsiun' for 18 M. Det blev i Tidens Løb dyrt for Brønsingerne at fornemme hver Dag, hvad Klokkeren havde slaaet. Regningen for selve Værket lød paa 574 M. »Dend som haver Timeklokken udj Varetægt og dend stiller« fik 10 M. Aar 1714 maatte der ofres 16 Pund gammelt Kobber til de 4 Visere, som desuden maatte males og forgyldes. Men man taber næsten Vejret, naar man derefter læser om det gamle Urværkluses Nederbrydelse og Opsættelse af et nyt og hvad Urmageren i denne Sammenhæng kunde forlange, ialt 456 M. Da maatte man vel udbryde med Prins Hamlet: »Tiden er aflave, ve mig, at jeg blev sat til at rette den«.

Floden kom 1721 og aad et Stykke af Kirkegaardsdiget, men lod ellers alt staa. Sejrværket stampede videre og tog sin Betaling for det. Urmageren tjente 7 M., Rebslageren 8 M. og den, som stillede Timeklokken, 18 M. Snart steg det til 36 M. i et Aar, og endeligt gik den store Tidsmaaler helt istaa. Urmageren fik atter sine 10 M. »for at flye os Time Klokken till gang«. Han havde lige rystet Støvet af sine Fødder, før han maatte tilbage igen til sit Værk. For tre Visere til de nye Skiver og at bringe det hele i Skik tog han 38 M. Et »Tau til Caartervæket« kostede 6 M. Det var svært, saa tungt Tiden den gik i Brøns. Af Skade blev man dog nu klog. Herefter kommer Smeden, hvorfor har man ikke tænkt paa ham før? — og laver et Hjul nu og da til det sindrige Maskineri og saa gaar det igen. Men uden paa Kirken sad en Solskive og maalte Tiden paa sin Maade. Den sagde intet, kastede kun en vandrende Skygge paa et Brædt. Solen, den faderlige og gavmilde, var dens Kraft.

Aar 1731 har man travlt med » stoelernis opbyggelse«, og da nævnes der noget, som ellers sjældent omtales: lange Skamler at falde paa Knæ i Karlstolene. Karlfolket skulde altsaa knæle. Men Kvindfolket da?

Herredsfoged, Ridefoged og andre ansete Mænd havde deres indlukkede Stole; H. Skak paa Havervadgaard havde sin paa Loftet.

Uheld skulde ikke udeblive, til Tider underlige Uheld. Vi læser 1733: »For fem Kirke Lius, som faldt af Alteret i Stykker, da Grefve Reventlow kom i Kirken for at tage dend udj øyesium, at omgiøre och flye i stand igien 2 M.« Næste Aar klatrede Blytækkeren op paa Taarnet for at sætte den nye Fløjstang op, da der bl. a. var bekostet 12 Bøgger ægte Guld paa den. Han krævede efter gammel Skik og Vis en Kande fransk Vin, forhaabentlig efter at den svimlende Bedrift var udført. Vinen blev drukket, og alt gik vel denne Gang. Men næste Gang, Ole Blytækker under en stor Reparation arbejdede paa Taarnet (1756), efter at Spiret i en Storm var brudt og nedfaldet, maatte han i Stedet for Vin bede om Hjælp hos Lægen. Han faldt nemlig ned og brækkede Benet. En anden knækkede Armen, og Bartskeer maatte hentes.

Tre Klokker hang i Taarnet, og Degnen klagede: »Til Alle Store Høytider maa jeg Ringe og Kime med Klokkerne, hvortil Behøvis 4 re Karle som er meget besværligt«.

Brøns Kirke maatte med igennem Skærsilden midt i det 19. Aarhundrede, da saa meget ødelagdes af restavrerende Hænder. Med Mismod og Uvilje har Jakob Helms i sin Afhandling om Tufstenskirkerne malet et Før og Nu. Brøns Kirke, siger han, overgaar alle de andre endog betydeligt (den er 62 Alen lang uden Taarn). Flere Omstændigheder tyder paa, at den er forlænget imod Vest i en tidlig Tid. Dog endogsaa inden denne Udvidelse vil Kirken, der maaske allerede fra den Tid, da dens Stenbygning blev opført, har tilhørt Arkidiakonen som Sognekirke, i Størrelse som Udsmykning have udmærket sig frem for vore andre Tufstenskirker. Da Meddeleren i Foraaret 1854 første Gang var i Brøns Kirke, havde den endnu sit gamle Loft synligt, hvis mægtige næsten 12 Alen højt liggende Bjælker paa en ganske smagfuld Maade var malede med Aarabesker (lign. som Arrild). For Enden af det imponerende Langhus stod endnu paa Korbuens Tværbjælke Maria og Johannes hver paa sin Side af den korsfæstede, alle næsten legemsstore udskaarne Træfigurer, endnu med rigelige Lev-

ninger af Maling og Forgyldning. Lavere saa man Apostlenes hele Række med deres Attributer og Navne med forgyldte Bogstaver under helt over fra den ene Side af den brede Korbue til den anden. Naar nu hertil kommer, at Gulvet fremviste ældgamle og minderige Ligstene o. s. v., saa vil det ikke forekomme Læseren forunderligt, at Meddeleeren maa tilstaa, at han hverken dengang eller siden efter har været i nogen Landsbykirke, der har gjort det Indtryk paa ham.

Hvad den lærde danske Betragter skrev, gav Genlyd hos den tyske Forsker Richard Haupt, der tilstaar, at denne Kirke indtil 1857 var »von unvergleichlichem Gesamteindruck og er endnu neben der Sörupper (i Angel) die schönste Landkirche im Herzogtum«. Efter Restavreringen lyder Klagen: »Træder man nu fra den under Taarnet anlagde Forhal ind igennem de ganske som ved Butikker med forskellig Slags kulørte Ruder forsynede Glasdøre, da er det kun en flov og kedelig Sal, Øjet her møder, og man skulde undre sig over, at det har været vor Tids Smagløshed muligt at faa tilvejebragt en saadan Forandring«.

Saa meget, jeg end deler dette Mishag, og saa villig jeg underskriver denne Dom, kræver dog i Henhold til de Kilder, som staar til min Raadighed, Sandheden af mig, at jeg siger et Par Ord til Forsvar for de Mænd, som stod med Ausvaret. Det var naturligvis Biskop, Præst og Kirkeværge. Men den egentlige Drivkraft kom denne Gang, som i fordums Dage, fra Brøns Mølle. Tidligt og silde møder vi Navnet H. C. Jacobsen. Han var en Mand med Indsigt og Virketrang. Kirkens Ve og Vel laa ham stærkt paa Sinde, som man maatte vente det hos Ejeren af den gamle Mølle. Der gaar stadig Breve frem og tilbage mellem ham og Biskoppen.

Mellem Lavkirken og Coppelen (Apsis?), skriver han, er en Bue opført, som for flere Aar tilbage blev brøstfældig, men for at undgaa at tage den ned og ommure den af ny opførte de en Mur derunder med tvende Gennemgange for at gaa om bag Alteret, derved blev Alteret rykket længere ud i Kirken.

Nu ønsker han dette bragt tilbage til sin forrige Stand; deri giver vi ham Ret. Senere skriver han: »Ved Prædikestolen og dens Himmel har vi tilladt os at anføre, at det latinske Under-skrift skulde udslettes og Oversættelsen males paa Dansk, da det nuværende er næsten uforstaaelig for enhver«. Ogsaa denne Tankegang maa respekteres, selv om den kunsthistorisk vel næppe kan forsvares. Endeligt skrev han 1857: »I denne Tid har vi Maleren. Nu skal de i Træ udskaarne Apostle paa Polpituret ved Orgelet males. Maleren vil male som hvidt Marmor paa ege Bund. Apostlene er paa omtrent en Fods Størrelse og meget fiint udskaarne. Jeg har altid været i den Mening, at naar de blev malet med colørede Klæder lige som før og Polpituret hvidt bag dem, kundé det være meget smukt«. Det var en forstandig Mand, som skrev disse Ord. Havde han levet i disse Tider, vilde han rimeligvis have restavreret sin Kirke paa Linje med moderne Videnskab og Kunstopfattelse.

Saaledes har Brøns Mølle sin Part i Brøns Kirkes Historie.

Bygningens enkelte Dele.

Der er noget aparte ved Hvidding Kirke. Men Historien staar og laller og kan ikke faa det sagt. Er der en gammel Herregaard med paaboende Adelsslægt, som mægtigt har blandet sig i Kirkens Skæbne i fordums Dage?

Den danske Gransker Jakob Helms siger, at Kirken i Hvidding synes bestandigt at have været kullet. Den tyske Kollega Richard Haupt erklærer kort og godt: Zu Withing ist ein Turm gewesen. Længe før disse to Mænd kom til Verden, fortalte en gammel Præst (1638), at der var to høje Spir, som to Tvillingjomfruer lod opsætte, efter hvilke Skibsfolkene paa Vesterhavet havde deres »Gitzing«, og det kunde være ved 100 Aar, siden de faldt ned midt om Sommeren. Noget Klokke-taarn var der paa hans Tid ikke, men Klokken hang ubekvemt i Kirkens Vestende.

Der skulde altsaa ligesom i Lundets Sydøstside (Broager)

have ligget en Kirke i Landets Nordvesthjørne med et Tvillingspir.

Er det en ren og skær Krønike?

Eventyret om Tvillingtaarnene blev en Drøm, som ikke forlod Præsten, og han oplevede virkelig at se Klokken stige ned fra sit ubekvemme Sted for at tage Plads i sit eget Hus ved Kirkens søndre Side. Faa Aar efter ringede Klokken over Præsten selv.

Det var i Aaret 1642, at fire Karle lagde Grundvolden til det nye Klokkehus. Man maatte nøjes med Bindingsværk; derfor stod det kun 200 Aar. Spiret blev dog tækket med Bly, svarende til den øvrige Del af Kirken, og en Fløj kronede Værket. Henrik Grydestøber med en Karl fik to Drile til at drile Klokken igennem med og sørgede for, at den blev hængt rigtigt op. Klokkehuset blev straks og mange Gange senere tjæret. Allerede 1676 maatte der anbringes Hjørnebaand for at tvinge Taarnet sammen. Nogle Aar senere (1682) siger Kirkeværgen: »Paa det Klockhuset kunde vare dislengere uden forraadnelse da kiøbte Jeg dertil Lindolie och bleyhvidt, item 17 skaalpund brunrødt« etc. Aaret efter en Tønde Skibstjære til Klokkehuset. Men det gik daarligt. »D. 26. May 1686 haffuer wi underschreffne effter Hans Højærværdigheds Befaling beset Klochhusets Brystfeldighed paa Hvidding Kirkegaard som gick som en vugge naar Klokkerne ringede«. Vi venter nu, at det snart skal falde og Drømmen for stedse være forbi. Men i 1820—30 stod det endnu. Derefter er det forsvundet saa sagteligt, at intet Menneske kan fortælle, hvornaar det gik ud af Tilværelsen.

En Del andre Taarne har været underkastede Omskiftelsernes uimodstaaelige Lov.

Præsten i Arrild skrev paa Latin i sin Kirkebog: »Den 12. S. e. Trin. 1783 blev ved et nedfarende Lyn Spiret paa vor Kirkes Taarn ak! ikke blot antændt, men Taarnet fortæredes næsten af Flammerne. Begge Klokke, den store og den lille, brast med stort Brag og sønderslog Tempelhvælvingen i Vest,

mens Blytaget i Draabevis smeltede bort. Tak ske Gud, som gav Held til den Aarvaagenhed og det farefulde Arbejde, som de hosstaaende Tilhørere udviste, idet de med mellemstore Græstørv rejste en Skillemur mellem Taarnet og Tempelhuset, saaledes at vor Kirke saa vel som Nabohusene, der var meget udsatte, blev frelst. Næsten hele Natten igennem brændte Taarnet langsomt ned. Det var et grufuldt Syn at se Taarnet blottet for Blytaget gennemluet af Flammerne. Den gode Gud afvende i sin Naade alt ondt fra os! Samme Dag paa samme Tid er i Naboskabet Branderup, Bedsted o. a. St. Boliger ødelagt af Lynet, for ikke at tale om Kirketaarnet i Tinglev. Desuden kunde endnu nævnes Kirker og Taarne i Süderstapel, Husum og Lunden. I Husum anvendtes Sprøjten, hvorved Taarnet reddedes«. — Det nye Spir i Arrild blev et rigtigt Tørninglener efter Domkirkens Mønster.

Natten mellem d. 11. og 12. Oktober (St. Karensnat) 1634 gik en Stormflod, hvis Mage ikke er set siden, ind over Vestkysten. Folk og Fæ druknede i Tusindvis. Stormen rasede videre ned over Landet og læste for de vaagnende Bønder en Epistel om Elementernes Leg. Da den kom forbi Herrested, slog den sin Klo i Taarnets øverste Rejsning og bøjede den mod Øst, som man lærer en Dreng at bukke for den fremmede. Kirken var for svag og fattig til at rejse sit Hoved efter denne Hilsen. Spiret maatte nedbrydes og kom aldrig op igen. Det var ellers saa højt, siges der, at det kunde ses baade i Øster- og Vesterhavet.

Maaske var det den samme Haand, som droges med Spiret paa Vodder Kirke uden at faa Bugt med det. Lempeligt gav det efter for Trykket, men det faldt ikke. Endnu i Dag staar det med en lille Hældning mod Syd.

Hvor galt det kunde gaa, naar en Bygning forsømtes, saa man i Skrydstrup. Man skrev 1683 til Biskoppen: »Efttersom voris kirchetaarn nu nylig er nederfalden och tømmeret som tilforn vaar heel forraadnet er heel sønderslagen saa vel som Stenene, her er och en heel deel bly, som vi haffuer indbaaren

udi Kirchen tillige med fielle och Steen, Saa er til Ed. Højærværdighed voris ydmyge och underdanige ansøgning, at I bemeldte fattige Kirche naadigst vilde ansee och med raad och hielp os være behielpelig och anstalt giøre, huorledis vi os hermed skulle forholde: paa det at Guds huuss och Sognet tillige med iche ganske skulle vorde øde«.

(Præst, Kirkeværge og gandske Sognefolket).

Ogsaa denne Elendighed var en Følge af de sidste store Krige. Kirke og Menighed var lige fattige, der maatte tigges til dem. Men herefter taler Regnskaberne aldrig mere om et Taarn, kun om et Klokkehus. Det høje Spir var borte. Til Gengæld havde Præsten herefter i Taarnet et ypperligt Duehus.

Af de 19—20 statelige Tørninglen-Taarne, som prydede Landskabet omkring 1550, har i de følgende Aarhundreder kun 4—5 mistet de oprindelige Omrids, idet to (Herrested, Skrydstrup) nu er uden Spir, medens to, tre andre (Lintrup, Nustrup) ændredes noget ved Ombygning.

Medens Vaabenhusene trindt omkring brugtes til Skole — selv hvor de var uden Loft — saa forbeholdtes Sakristiet Præsten eller brugtes som Skriftekammer. Prof. R. Haupt har ikke helt Ret, naar han siger: »Im Haderslebischen und Ripschen, wo man sich allenthalben Kirchen baute, fühlte und befriedigte man ebenso dis Bedürfnis nach besonderen Räumen für den Priester durchweg, weiter südlich seltener«. I 1711 optælles kun 8—9 Sakristier i hele Provstiet. Det nu forsvundne Sakristi i Hvidding synes at have været samtidigt med Kirken, det i Agerskov ogsaa.

Omkring nogle Kirker var der en Samling af Bygninger, en hel lille Gaard. I Toftlund byggede man et nyt Vaabenhus 1738, et nyt Hus ved Ørderup Stætte 1750 og samme Aar et »kapel« (Sakristi?). Godt en halv Snes Aar senere skrev Husfoged og Kirkeværge C. Outzen til Biskoppen og spurgte, hvad der skulde foretages med de to Toftlunder Kirkehuse, om de ved den store Reparation helt skulde kasseres og i deres Sted

bygges to smukke Ligporte (Todtenporten) som dem i Ager-skov o. s. v. Han tvivler ikke om, at Biskoppen vil foretrække Ligportene for Hestestaldene. Thi for det første kan der ikke staa mere end 4 Par Heste i Husene. Dette foraarsager, at Sognefolkene, naar der begravnes et Lig, med deres Heste trænger ind i Husene med en saadan Voldsomhed, at de hverken forskaaner de Folk, som klæder Liget, eller Liget selv. Derover førtørnes de, bander og skænder paa hinanden og faar sig endog i Haaret. For det andet er det alle Søndage i tørt saavel som i Regnvejr en udvalgt Samlingsplads for Bønderne, der tænder deres Tobakspiber, holder Kollegium politikum (Husfogeden har læst Holberg), afsætter Konger og Fyrster og gaar ikke i Kirken, inden Prædiken begynder. For det tredje er det et bekvemt Opholdssted for Tyve, Skarnsfolk og Vagabonder, som — hvad Erfaring lærer — der udøver større Gudløshed end Deres Højærv. forestiller Dem. (Med Sognefolkene kan man ikke forhandle, de kaldes Otternezücht).

Den vrede Hr. Husfoged fik ikke sin Vilje; men Døden, som altid faar sin Vilje, kaldte ham bort, saa han herefter hed »salig Hr. Outzen«. Da skrev en anden Haand, at der ved den vestre Port paa Kirkediget er bygget et lidet Hus paa 3 Fag, som bruges til at staa i Ly udi for Regn og Slud. Endvidere var der ved Koret indbygget et lidet Sakristi af samme Hr. Outzen. Men da det ikke mere bruges, har Hr. Outzen i Brandrup taget Kakkelovnen til sig.

Endeligt (1771) maatte dog ogsaa Præsten føle sit Ansvar og tale til i Tide. Hr. Thorning var Forfatter og havde andre Ting at tænke paa, men rev sig løs og skrev foruden en Masse Latin bl. a. ogsaa dette, at der har været 3 smaa Huse for en Del Aaringer, hvert til sin Nytte opbygte ved Kirken. Det første var Synden for Kirken med Kakkelovn til at Præsten der i Svagheds Tid kunde forrette Skriftemaal. Det andet staa som en Stætte til den østre Del af Sognet, det tredje som en Stætte til den vestre Del. Det første blev nedbrudt ifjor, det andet staa og vil falde ned. Det tredje er det største og

saa rummeligt at foruden at Folk som kommer tidligt til Kirke kan gaa der i Ly for Regn og Uvejr, kan og indsætte deres Bæster der, naar de kører til Kirke, hvilket er helt fornødent for gamle Folk. Dette Hus maatte gerne blive staaende.

Men som Døden tog baade Hr. Outzen og Hr. Thorning, saaledes tog Forkræneligheden ogsaa alle disse Udenomsbygninger. Over Resterne holdtes Auktion 1776.

Lidt anderledes var det i Nustrup. Her skænkede Præstekonen Anna Elisabeth Wedel født Friis en Guldkæde til de fattige. For denne Kæde lod hendes Mand opbygge et Arm Huus ved Nustrup Kirke, hvori 2de fattige kunde have fri Husværelse. Takken var ringe. I 1737 ønskede man Huset fjernet igen, da ingen vilde bo i det. Omkring 1762 vilde det falde ned, men Degnen syntes godt om det og købte det.

Agerskov havde Øster Vaabenhus, et Vester Skrifte, et Sønder Vaabenhus og et lidet Materialhus.

I Rejsby laa der et Skolehus paa Kirkegaarden. I Skærbæk stod der, norden op til Kirken, et Skolehus, som senere blev en fritstaaende Bygning med Kongens Navn paa den ene Ende og Biskoppens og Amtmandens paa den anden Ende.

Loftet i Kirkerne, som oprindeligt var slet og ret Egetræ, (Loftskud) blev med Tiden malet og prydet (panelet). I Rejsby saa man den blaa Farve i Koret med rødt indrammede Felter, i det mellemste et Hjerte med Vinger: *Sursum corda, Habemus ad Dominum* (opløfter Hjerterne —). Spandet har endnu Panneloft med smukke mørkerøde Farver. Hvidding havde 1764 Rokoko-Loft i Rammer, Toftlund har fremdeles smukt malet Tavl. Billedhuggeren Jørgen Rasmussen færdedes i en Del Kirker for at danne Loftet med sin Kunst. Snedkeren Hans Andersen Caltofte fra Ribe paatog sig samme Slags Arbejde.

Det kostbare Bly har sin egen Historie, ogsaa i dette Landskab. Vejfarende mellem Ribe og Tønder kunde i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede iagttage den dæmpede hvidgraa Farve, som dækkede Hvidding Kirke og dens Omgivelser. »Kirchen, Alter golfvet (= Koret), Rundel (= Apsis), Sakristi, Woben

Huus, Klochhuus, Øster Sierl med Port udj aldt techet med Blj«. Men denne Kirke var ogsaa den eneste i Provstiet, ja vel i hele Sønderjylland, som havde bevaret sit gamle kostbare Klædebon saa ubeskaaret. Det var et Stykke Middelalder, endda af det allerbedste, som her lyste den langsomt forbiørende Handelsmand eller Fyrste imøde. Endnu den næstfølgende Kirke (Rejsby) har Bly paa selve Kirkehuset med Sakristi, Vaabenhus og Taarn. Men saa er Herligheden ogsaa forbi. Medens det 16. Aarhundrede ikke giver nogen Brist paa Blytagene tilkende, taler det 17. Aarhundrede højlydt derom; det har selv set, hvordan Skaden skete. Fra nu af er visse Partier paa Kirken, den ene Side af Sakristi eller Vaabenhus uden Bly. For at skjule Nøgenheden og Skammen lagde man Brædder paa og malede dem med Blyfarve. Man lægger Mærke til, Taarnet beholdt sit Blytag længst. Det er vist ingen Fejlslutning, naar man antager, at Soldater, Røvere og almindelige Tyve af nærliggende Grunde lod dette Bly ligge, mens de rapsede af det lave Vaabenhus. Men værre end Tyvene næsten var den beregnende Sparsommelighed, som opdagede, at Skifer var lige saa godt et Tag og meget billigere. Spandet, Skærbæk, Toftlund, Branderup fik af Biskop eller Minister Lov til at skifte Klæder. Dog beholdt atter Taarnenes høje Spir det kostbare Metal. Hverken Biskop eller Minister kunde naa derop.

Til Stolestaderne knytter der sig nogle smaa Krigshistorier. Smukt siger Peder Terpager om Ribe Domkirke, at der var ikke Raad til at gøre Sæderne smukke og magelige. Men Borgerne vilde hellere høre paa det kostelige Guds Ord i en sædvanlig Stol end at slumre sødt i et blødt Sæde. Ak ja — i Ribe. Men ude paa Landet blandt de stædige Sønderjyder stod der helt andre Ting paa Spil. Her vilde enhver sidde og i al Evighed blive siddende paa sin bestemte Plads, enten den saa var blød eller haard. Hvor Faderen havde siddet, vilde Sønnen sidde, og den, der ejede to Ottinger Jord, maatte ikke sidde højere end den med tre Ottinger. Matthias Lange paa Havervadgaard var Herredsfoged og tillige Kirkeskriver i Tørninglen.

Han gav 1705 følgende Besked til Biskoppen, at »som udj Hvidding Kirke var stor brøst paa Quindestadelser og mange maatte blive hjemme af Kirken fordi de ej kunde bekomme nogen Sæde og en Del af dem, som var udj Kirchen maatte enten søge sin Sæde hos Mandfolkene eller og hafde saa stor en trænge at de sad paa hver andre, hvor ved da forefaldt een og anden forargelse udj Menigheden og i det sted at de skulde sidde og med andagt høre Guds Ord maatte de skydes og trænges«. Saa lod Præsten Hans Thomsen bygge et Pulpitur. Men da Pladserne skulde deles paany i hele Kirken, opstod der megen Uenighed. M. Lange vilde tilsidst ikke have med Sagen at bestille, indtil han omsider »da confusion og Ueenighed i Sognet ja største forargelse i Kirchen mere og mere tiltog og Mand paa det sidste en rebellion var befrygtende lod sig overtale igen. Han lod Sagen behandle for sit eget Herredsting, hvor en Bonde erklærede, at før han vilde miste sit Stæde, vilde han lade sig ophænge. Efter den store og lange Tumult blev det tilsidst stille helt af sig selv. Men paa Pulpituret staar nu dette Vers:

Det Pulpitur Hr. Wedel har til Kirken villet give
 da her paa Stole Mangel var, det Gud til Ære blive.
 Men tvert imod til denne Tiid har voldet Striid og Klammeri
 og Kirken gavnet ej en Hviid, det er jo Synd og Jammer.

Clem. Fog 1744.

I Skærbæk vilde man efter Kirkens Udvidelse pladsere Smaafolket i Taarnet, som det var sket f. Eks. i Arrild. Disse ottingløse betalte ingen Kirkeskat. Hvor urimeligt da, om de skulde sidde og brede sig midt i Kirken paa de Pladser, som Ottingfolket (Jordejerne) havde betalt. Men de ottingløse havde andre Meninger. De skrev 1719: «Og som den Anslag i Tornet er giort Saa er det dog os Umuligt, naar Guds Vejr lader sig høre, icke kand høre præsten, huad der prædickis, Saa kand det og vel være muligt at Baade i den gamle og Nye Kirche fornemme Mænd hafuer ladet sig indfinde at høre Prædicken, saa er det for Eenfoldige icke saa Høren (?) som det er for dem

der hør et ord og videre huad det Bemærker kand forklare«. Disse enfoldige Smaafolk mente altsaa, at de burde sidde nærmere ved Prædikestolen paa Grund af deres ringe Lærdom og Forstand. De følte det desuden som en Tilsidesættelse, nu med Stole-stade at værer afskilt (fra Gaardmændene), »Er det som vj skall vere for smaad«.

I Hvidding anskaffedes 2 Tylter Deller til Skamler i Kirken for alle og enhver at falde paa Knæ. Denne Akt i Gudsdyrkelsen vænnede Menneskene sig senere af med.

Genstande til Brug ved Gudstjenesten.

Hver Gang, vi vender tilbage til Hvidding Kirke, fornyes Indtrykket af det særegne ved denne Bygning og dens Tilbehør.

Altertavlen er i sin Art den eneste i Sønderjylland. Den er ikke skabt i det Tidsrum, vi her behandler, men maa være fuldendt lige før. Den er et af Middelalderens allersidste Kunstværker og tillige et af de faa, som de følgende Aarhundreder har ladet staa saa at sige urørt. Gennem skiftende Aandsperioder med afvekslende Livsopfattelser har mange Slægter set hen til den statelige Altertavle med stille Respekt og Ærbødighed.

Det er et Rosenkrans-Alter, en af de Genstande, som den vakre Peder Palladius i sin Tid sagde sin Mening om. »Mand vist intet at sige aff saadant Skarn och diefflens bedrageri, huerchen før Christus kom thill verden och ey heller siden udj tretten hundrede aar, førend nu halffandet hundredeaar siden att nogle sort munche de funde der først paa och stiigte en alter udj deres Closterkirche for deres gærighedz skyld, der kaldte de rosenkrantz alter, och en sort munch ved naffn broder Alanus skreff en skarns bog der om. Och lode de malle en taffel om den løgnactig skiersilds piine huer der paa nogen siæle och rachte en psalterbond op, oc en hob engel fløy derde offuen offuer och tog dem aff siælene och førde dem op til jomfru Maria, och hun førde dem thill Jesum, och

hen til Gud fader; saa hoppet de om med huer andre« (Visi-
tatsbog).

I de seneste Aar har tyske Kendere af Middelalderens Kunst, særligt Dr. Fuglsang i Flensborg, indgaaende syslet med dette mærkelige Billedværk og ført et tilsyneladende fuldgyldigt Bevis for, at Idéen eller Mønstret til den Slags Altertavler findes i Omegnen af Nürnberg og tilhører Tiden 1500—1530.

Den enkelte Figur er ikke af stor Kunstværldi. Man maa lytte til Helheden. Det er Helgenskarer, som omgiver den korsfæstede inden for Rosenkransens Ramme, tilbedende Skikkelser fra alle Tidsaldre. Denne Tilbedelse fylder hele Rummet og drager Menigheden med sig. Den store Rosenkrans med 50 Roser er Bindeleddet mellem den hellige Gruppe paa Tavlen og de bedende Mænd og Kvinder nede i Kirken. Det er Middelalderens sidste Betoning af den Kendsgerning, at for den katolske Verden er Bønnen væsentlig et Offer. Den er et Ave Maria, et Credo, et Pater noster, som ikke raabes ud af et Hjertes Fattigdom og Tomhed, men frembæres med Hjertet selv som en Gave til Treenigheden.

Den sidste katolske Præst i Hvidding var Povl Mikkelsen. Han vilde ikke bøje sig for Prins Kristians Reformationskrav og maatte gaa. Men frivilligt gik han ikke. Prinsen siger med Harme, at Hr. Povl har trodset hans Bud. Nu skal det have en Ende. Der sendes en ny Præst til Hvidding, og ham skal Folket tage imod, hvad mange aabenbart ikke vilde. Ud fra disse historiske Forhold mener Fritz Fuglsang at skulle forstaa den mærkelige Altertavle. Han mener i dens Fremstillinger at finde Povl Mikkelsens lærde Indflydelse og høre Menighedens Nødraab til Treenigheden under Kampen mellem det gamle og det nye.

Med saadanne Gisninger skal man være forsigtig; men det kan godt være rigtigt, ja det er sandsynligt, at der var en Forbindelse mellem Præsten Povl Mikkelsen og Helgenskarerne i

Rosenkransen. Aanden var den samme. Det endte med, at Præsten maatte gaa, men Tavlen blev.

Ialt staar der ca. 7 middelalderlige Altertavler nogenlunde urørte i Tørninglen. Andre blev lavede om efter Tidens Krav eller erstattede med helt nye. Højrup blev 1652 ked af de gamle Figurer og lod en Kunstner ved Navn Kristian Pedersen fra Ribe skabe noget nyt i Midtpartiet. En Billedhugger med 2 Svende arbejdede paa samme Altertavle 1717. Lidt vigtigt mel-der Præsten 1765, at Mesteren har gjort det saare kludderagtigt og burde have sat til, hvad det skulde betegne. Forresten staar der bag Alteret en gammel Trækasse indlagt i Messing med Apostlenes Navne og kulørede Billeder paa; har der deri været nogle reliquier, saa kan det siges om den helgen: (Han er ikke her, han er opstanden) surrexit, non est hic.

Ogsaa i Østerlindet, Branderup o. a. St. blev Midtpartiet tømt og et Maleri efter det 17. Aarhundredes Smag sat i Stedet.

Spandet Kirke, der altid kæmper med Fattigdommen, følger dog nogenlunde med. Der er en Ven, som tænker paa den Nat og Dag. Hanne Nielsdaatter er hendes Navn. Af Stand og Stilling er hun Inderste, hvilket betyder saa noget nær Ingenting. Men hun sidder og knipler, det giver fine Fingre, nogen Anseelse og lidt Penge. Ved første Indsamling til Kirken tegnede hun sig med 8 Skilling. Hendes jævnlige gav 3, 4 og 6 Skilling. Da der samledes næste Gang (»anno 1744, da den store Reparation skeede«), gav velædle Hr. Herritzfoged 3 M. Johanne Nielsdaatter var ikke velædel, men gav ogsaa 3 M. Det var næsten ubeskedent. Og den mærkelige Kvinde kom igen tredje Gang. Paa en Tavle i Kirken staar der: »Ao 1747 gav ærlige og gudfrygtige Piige Johanne Niels Daatter af Spandet frivilligen til Kirken 100 Rd. som og 10 Rd. til de fattige samt meget andet til Kirkens Prydelse. Hvilket Kapital tildeels er anvendt til det 1754 Nye opbygde og formalede Altere«. Da tav alle de velædle og store Mænd i Sognet, Johanne Nielsdaatter talte alene. Og dog laa hun paa dette Tidspunkt rimeligvis i sin Grav.

Med Fornøjelse hører vi ogsaa, hvorledes man i Nustrup smykkede sin Altertavle 1756. »Den forreste Part af Taflen«, siges der, »er Bildhuggerarbejde, som paa Menighedens begæring lige saa stærkt skal forsølves og forgyldes med ægte Guld og Sølv, som det har været, dog med den Forskel, at grunden skal forsølves og med Siø-grøn eller blaa farve overmales. Som paa dend anden part af Altertaflen Christi Lidelse findes i 8 Divisioner, som vendes om i Fastetiden, saa skulle samme paa Menighedens Begæring males lige saa propre som det har været og paa sine Steder med ægte Guld og Sølv gjøres og prydes. Som paa dend tredie Part findes en Engel og St. Maria i fuldkommen Størrelse saa skal i Stedet for dem udj lige Størrelse paa Menighedens Begæring males Christi Opstandelse og Christi Himmelfart, som paa Paasketiden vendes om til Christi Himmelfartsdag«. Benjamin Richter fra Aabenraa skal gøre Arbejdet.

Rygtet om Begivenheden kom hastigt til Skrydstrup. Man blev enig med samme Maler om, at han skulde reparere Altertavlen, 3 store Billeder i Koret og Prædikestolen. De ægte og smukke Farver er genopstaaede i den allernyeste Tid. Men hvad der i 1757 mentes med de 3 store Billeder i Koret, er ikke nemt at vide. Maaske var det den kronede Maria med Barnet og en Mandsfigur i fuld Rustning, dertil muligvis Triumfkorset.

Altertavlen i Agerskov staar og gemmer paa nogle Gaader. Den bærer Indskriften: M. Erasmus Heidtmann Archidiakonus tho Gottes Ehren disse taffel setten laatten 1597. Det er den første Gaade. Hvor kommer denne plattyske Indskrift fra? Har Ærkedegnen skændet Tavlen eller hvordan? Dernæst læser man paa Bagsiden: Franciskus Johannis Ripensis 1637, og endeligt taler Inventariet om Anders Windfeldt. Præsten O. C. Rise forklarer det saaledes: »Altertavlen, som var ikun maadelig mahlet (af Franc. Johannis?) er omgjort af A. Windfeldt fra Farrup en god Mester 1765«.

Godt et Dusin Kirker fik Altertavler i det 17. Aarhundrede, Gram, Lintrup, Toftlund, Skærbæk, Brøns, Rejsby o. s. v. I

Roager tilbød Præsten Niels Nielsen Astrup († 1701) at »lade oprette oc fuldfærdige een smuk Altertafle saa som udj andre deslige Kircher findis«. Men 1795 arbejdede Bygmester A. Krag 86 Dage paa en ny Altertavle, rimeligvis den, som nu staar i Taarnet.

Fra Skærbæk har vi følgende Akkord: »Kiendis Jeg Jens Oluffson snedker oc Borger udj Warde at jeg nu udj Jesu naffn er forliget med hederlig mand M. Hans Oluffson Erchedegen udj Ribe domkirche om en ny altertaffle at giøre udj Scherbech Kierche som schall were Rumelig en halff Sielandtz alue bredere end dend Jeg gjorde udj Gram Kiercke oc med proportion høyelse der effter udaff gott tørt Reent oc ustraffeligt træ som det sig bør oc schall Jeg leffuere samme altar taffle udj Ribe uden all Kierchens bekostning for 58 daler slette.

Ribe 10. februrarij 1631.

Jens Oluffson.

Hygum fik en Altertavle malet af J. L. Lund 1841, medens den gamle vandrede til Hjerting.

Kun to Prædikestole stammer fra det 16. Aarhundrede, en halv Snes opsattes i det 17. Noget Fællesskab med Haderslev Provsti falder ikke i Øjnene. Derimod synes der at være et indbyrdes Slægtskab f. Eks. i Brøns-Rejsby-Hygum-Nustrup-Øster Lindet, i Arrild-Toftlund, i Gram-Fole.

R. Haupt henfører en Del af disse Prædikestole til Tønder-Gruppen (Tønderner Art). Ejendommelige er de firkantede Lydhimle med de smaa Spir.

I Agerskov købte man 1642 Egefjælle til Prædikestolen og betalte 2 M. til to Karle, »den Dag der vi hengede himmelen op«. Hans Maler fra Aabenraa renoverede den 1751. Men 1800 sattes en ny Stol. Allerede 1795 skrev Kirkeværgerne til Biskoppen: »Da Prædikestolen skulde til offentlig Licitation lod vi udbede os en simplere Tegning end den vi allerede havde hos Rektoren Hr. Hansen i Ribe. Denne gode Mand fandtes heller ikke uvillig og i Stedet for een gjorde vi to. Manden har ikke forlangt noget for sit Arbejde (men skal have en Dusør)«.

Mesteren, som udførte den smukke Stol i 1800, var Andreas Wilkenschild i Gestrup.

Aar 1654 byggedes i Toftlund en ny Prædikestol »med himmelen der offuer«. Snedkerne var vistnok fra Løgumkloster, og Mesteren hed Hans Tammesen.

En Snedker med sin Svend gjorde en Prædikestol til Branderup Kirke 1725; De arbejdede i 90 Dage. Skjulet over Prædikestolen i Skrydstrup kostede 50 Dages Arbejde 1738. Anno 1769 var Las Hansen (skal være: Jensen) Maler af Skærbæk og Peder Jensen Maler af Drengsted ved Kirken i Hvidding og forfærdigede en ny Prædikestol. De begyndte den 27. Maj og blev færdige den 4. September.

Den ældgamle Døbefond af farveløs Granit maatte pyntes. Hulrummet dækkedes med et Metalbækken. Men hvor Udstyret blev rigere, blev den overdækket af et Skjul, ligesom Prædikestolen. Et rigt udskaaret Skjul fra Baroktiden har Brøns, Roager, Rejsby. Regnskabet i Skærbæk siger, at Hans Caltofft skal efter Akkord have 6 M. for at forfærdige Skjulet eller den Zirath over Fonten 1710. Det maatte dog vente med Udførelsen, da Præsten ønskede Fonten flyttet; men »dekelet til daaben« betales 1759.

Præsten Thomas Henriksen i Hvidding henvendte sig 1683 til Biskoppen med følgende Skrivelse: »Efftersom det welegner en huer ikke allene att byge paa sit eget Huus Men oc at ære och bepryde det huus hvor Guds ære boer oc hand sit naffins ihukommelse stiftet hafuer hvilket Jeg underskreffue och haffuer efftertenchet och derfor paa min egen bekostning forærit til Hveding kirches beprydelse et fundtlog som koster med ald sin tilbehøring firesinds M. lbs. i Den mening att saa lenge samme fundtdække er ved mact mit begraffuelse i Kierchen af Kierchens Interesse med forsuarlig fiele Lofft maatte holdis ved mact Saa att mine tørre been Som med Guds hielp i sin tid sammesteds skal hvile maatte lige i Rolighed indtil den Dag paa huilken de igien skal grønnis och faa (?) til lifvue det Jeg haaber och troer visselig — (att mig maatte saadant beuilgis)«.

I Agerskov anskaffedes »et Englebillede fra København, som holder Døbefadet, saa at man ej har behov at gaa langs ned gennem Kirken til Funten, naar Børn skal døbes« (som i Starup) 1740. Men den gamle Døbefont sank mange Steder i Kurs. I Højrup var den af Sten og saa høj, at Præsten maatte staa op paa en Skammel og selv holde Barnet i den venstre Arm, medens han døbte det. Det gad man ikke se paa længere, og saa forsvandt den. I Præste- og Bøndergaarde tjente den og mange andre som Vandkumme eller Hundetrug. Det var det ældste Stykke Kunst inden for Kirkens Mure, ja det ældste Stykke hjemmegjort Haandarbejde fra den historiske Tid, som denne Medfart timedes.

Der ligger mangan Naadigherre med sin Frue og mangan ærværdig Præstemand med sin Familie under Kirkens Gulv. Provst Astrups Lig i Roager blev lagt i Humle, inden det gled ned i den hvælvede Grav. Lad dem sove. Kun et eneste Gravmæle skal fremdrages paa disse Blade, fordi det gør sig selv uforglemmeligt for hver den, der engang eftertænksomt betragtede det. Omkring Korset staar en Mand med sin Hustru og tre Børn. Billedet hænger i en stille Krog i Gram Kirke og hilser den indtrædende med disse Ord: »Melcher Seste, Sin Older 36 Aar. Sin salige Høstru Katrine Fishers, Som løuer hos Herren hendis Olderis 28 Aar, de som haffde tilsammen 3 daghter de 2 leuer oc den ien seuer i Herren«. Ingen ved, hvem Melcher Seste var. Men hans Sprog kender vi. De sidste Ord skal læses: »De 2 løvver og den jæn søvver i Herren«. Bedre sønderjysk tales der ikke i Gram idag. Det er det eneste Mindesmærke, som taler Folkets Maal. Hvilken Troskyldighed og stille Inderlighed er der ikke i disse faa og jævne Ord. Man vender sig ved Bortgangen endnu engang om for at se dem — og huske dem.

Flere Kirkeklokker er støbte paa Stedet. Paa en Klokke i Toftlund, som nu er forsvundet, saas et Vaaben med Navnet Claus Violo. Den var støbt i Vaabenhuset d. 2. Dec. 1642 i fire Timers Tid, maaske af den franske Støber Claude Viollard,

som arbejdede i Danmark 1638—42. »I Galsted er vores store Kirkeklokke støbt«, siger Præsten i Agerskov.

Foruden de store Klokker i Taarnet træffer vi de saakaldte Skrifteklokker og Stimere. Skrifteklokken hang i Koret. I Spandet findes den endnu anbragt paa en Bjælke tværs over Koret. Agerskov havde en »5 Pund Metall kloche at ringe til Bøn med« 1764. Disse Klokker, som sikkert var en Levning fra den katolske Tid, brugtes til Ringning ved Skriftemaalet og Gudstjenestens Begyndelse. Stimerne hang gerne i et lille Klokketaarn over Koret, f. Eks. i Brøns. Fra Skærbæk berettes, at Smaaklokkerne blev tagne ind i Taarnet 1746.

Ditlef Hansen i Ribe skriver i sine Optegnelser: Anno 1401 bleff det første Seierwerch giortt som nogen sind haffuer veridt i Ribe i alle sine Dage«. Men det varede længe, inden man saa Urskiver paa Taarnene i Tørninglen. Fra Vodder kender vi et Dokument af dette Indhold: »Givis Wodder Menighed tilkiende at Jeg Underskrefne og min Kone haver Resolverit at forære til Wodder Kirkke et Uhrwerch J Taarnit, Henseende til Guds Ære, Kirchen til Prydelse, Menigheden til thieniste og os til en Anmindelse. (Og aarlig Udgiften vil blive ca. 1 Rd.) Derfor er min Ymyg Begiering til Samtlig Wodder Soggen at de vilde herpaa give Mig deris Mening tilkiende om de fra den dato da den I Kiecke-Taarnit Bliver indsat, vilde aarligen Betale denne forbenøvntte — en rixdaler, og en Mand af hver By I det Mindste underskrive dette til en forsikring for Kierchen i fremtiden.

W. 21. Julii 1771.

Dieris thienist villig thiener

Anders Nielsen Tønder.

Underskrifterne kom omgaaende. En uventet Deltager i Foretagendet meldte sig med følgende Tilføjelse: »For at faa dette verck des Meere Massiv eller Duerhafft saa Lover og til siger Jeg underskrevne her med at Jeg vil betale Anders Tønder halparten i forbenøvntte Uhr Verk til en udødelig anmindelse efter Bege voris Døed.

Jes Pedersen.«

Vi træffer jævnligt et Sejerværk i de vestslesvigske Kirker. Hvor kostbart det var, har vi set i Brøns.

Skærbæk Kirke havde bevaret et kostbart Smykke fra Middelalderen. Kircken haffuer en Sieppel, hedder det 1609, at rede Brud med som gaar leye aff naar den brugis. Men anno 1632 bleff en gammel sonderbrut oc ubrugelig Siepele sold, veget 46 lod.

Hvad man gjorde med andre Kostbarheder, giver følgende Bemærkning en lidt morsom Forestilling om. I Agerskov blev den gamle Alterdug af rødt Silketøj skaaret i Stykker og bortgivet til Huer til fattige Børn. En Drejels Alterdug blev skaa-ret i Klude til 3 eller 4 gamle fattige Folk. Skarlagensfarverne har livet op paa Byens Gade, naar de smaa løb i Skole.

Kirkegaarden.

Intet Sted har saa meget at fortælle som en Kirkegaard. Men det tier vi med her.

Noget af det, enhver fik at se ved Indgangen, var en Gabe-stok. Agerskov bekostede 1735 »en Pæle til Gavestokken« og en Laas til Halsjernet. Skærbæk havde 1741 en Gabestok med Jernlaas. Udenfor Gram Kirke lod Naadigherren nogle Bønder ride Træhesten, fordi de om Søndagen havde holdt Sjov i Kroen.

Forsvundne Kirker.

Adskillige Kirker i Tørninglen er borte, knapt nok findes deres Sted mere. Om St. Tøger i Endrupskov har Præsten J. Zerlang talt og skrevet. Den laa ved Alfarvej mellem Gram og Ribe. Byen Immathorp (Endrup) laa rimeligvis i dens Nærhed. Omkring 1600 forsvandt den. Dens Grundsten er nu fri-lagt og en Mindesten er rejst paa Bakkens Top, den gamle Kirkegaard. Underligt og fjernt taler det til den vejfarende, som kun sjældent giver sig Tid til at lytte. Det er den eneste Tomt af den Slags, som findes i Landet. Ikke saa ret langt fra St. Tøger laa en anden lille Kirke, nemlig i Dover, som nu

hører til Lintrup Sogn. Den er historisk nok, idet den findes opført i Ribe Oldemoder. Det Afsnit af Bogen, hvor dens Navn stod, menes at stamme fra Tidsrummet 1330—1348. En senere Haand har tilføjet det i gamle Registre saa vel kendte Ord: desolata d. e. øde (forladt). Man antager, at Skyggerne fra den sorte Død ligger derimellem. Kirken sank i Grus, over Gravene groede der Græs. I Afgifter til Biskoppen stod Dover Kirke paa Linje med Endrup, Hjerting og Tirslund.

I Kakkelvnskrogen sidder det gamle snakkesalige Sagn og fortæller sit. Det nævner endnu Navnene Vester Lindet, Lilholt, Gasse. Paa Gasse Mark er et Sted, som kaldes Kirkehøj, paa Kastrup Mark i Gram Sogn et Sted som kaldes Gammelkirke. Vi ved ikke, hvad vi skal tro, Sagnet ved det vel ikke selv. Men naar Præsten i Skrydstrup har hørt, at sydøst for Skrydstrup Kirke en liden half Mil, haffver i gamle dage standen en Kirche ved Naffn Nibbelkirche, som blev ødelagt for-medelst Krig og feide«, saa kan man tænke paa et lille Kapel ved Adelvejen. Af dem var der vist mange.
